

РАЗВИЈАЊЕ ПРОСОЦИЈАЛНОСТИ У НАСТАВИ ВЕРОНАУКЕ И ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА

Бисера Јевтић* , Александра Јовановић**

Оригинални научни рад DOI 10.7251/NSK1802029J УДК 37.014.523:37.016:2 COBISS.RS-ID 7947544

Резиме

Разумевање потреба других људи, прихватање различитих од себе, помагање другима у невољи су неки од облика просоцијалности. Верска настава и грађанско васпитање доприносе подстицању просоцијалности. Уз приповедање о човекољубљу у верској настави, и кроз практичну просоцијалну активност у настави грађанског васпитања, ученици усвајају просоцијалне обрасце понашања. У нашем истраживању просоцијалност је посматрана кроз емоционал-

ну емпатичност и алтруизам. Циљ истраживања је утврђивање степена просоцијалности ученика као и постојање разлика. Узорак истраживања чине 290 адолесцената, сврстаних у три категорије: опредељеност за верску наставу, опредељеност за грађанско васпитање, опредељеност за оба изборна програма. Испитивали смо да ли верска настава и настава грађанског васпитања доприносе развоју просоцијалности. Подаци су прикупљени Е упитником-скалом емоционалне емпатичности и А упитником-скалом алтруизма. Резултати су показали задовољавајућу просоцијалност на свим подузorcима. Разлике се односе на степен алтруистичности. Ученици који се опредељују за верску наставу су на вишем степену алтруистичног понашања. Код испољавања емпатичности није утврђена ста-

*Бисера Јевтић, редовни професор, на ужој научној области Педагогија, на Филозофском факултету у Нишу. Е-mail: bisera.jevtic@filfak.ni.ac.rs

**Александра Јовановић, мастер педагогије, студент докторских студија на Филозофском факултету у Нишу. Е-mail: aleksandra.s.jovanovic.88@gmail.com

мистички значајна разлика. Значај истраживања огледа се у обавези наставника да код ученика развијају и негују просоцијалне облике понашања.

Кључне речи: *емпатија, алтруизам, просоцијалност, верска настава, грађанско васпитање.*

Теоријски приступ проблему истраживања

У савременом школском контексту где упоредо сталном акцентовању на превенцији насиља и даље можемо видети девијантне и негативне облике понашања ученика, изградња позитивних образаца понашања је више него неопходна. Она се не огледа само у дисциплиновању ученика у школи, већ и у преношењу таквог понашања и ван школског контекста, у односима са другима.

Емпатија, алтруизам и толерантност неки су од елемената просоцијалног понашања (Јевтић, 2015). Емпатичност као особина и вредност која се односи на саосећање са другим људима, и алтруизам као несебично давање другима, основа су просоцијалности. Подстицањем ових просоцијалних вредности појединци се уче ненасилном понашању, међусобном уважавању, педагошкој комуникацији. Без њих не може бити праве просоцијалности.

Фактори који утичу на развој просоцијалности су различити и често се не може прецизно одредити шта у

већој или мањој мери формира просоцијалне вештине, али је свакако утицај школе битан у развоју позитивних социјалних облика понашања. Настава је кључни фактор развоја и неговања пожељног понашања, кроз садржаје, формулисање и усвајање правила понашања. Алтруизму ученика доприноси наставникова срдечност у опхођењу и уважавање потреба, али и инсистирање на одговорном понашању ученика. Како би ученици били просоцијални у животу, првенствено треба да буду просоцијални у настави, у школском животу, у интерперсоналним односима с вршњацима, и с наставником као модератором и моделом (Јевтић, 2012; Јевтић и Васић, 2014; Крњајић, 2002; Спасеновић, 2004; Шевкушић, 2004). Емпатичност је особина која може да се развије и развија се управо у ненасилној, педагошкој комуникацији чији је акценат на осећањима, потребама нас самих и других људи (Rozenberg, 2002).

Верска настава и настава грађанског васпитања погодују развоју просоцијалности, јер је сам наставни план и програм конципиран да код ученика развија вредности као што су емпатичност и алтруизам. Оба изборна програма се често реализују и ван школе што омогућава директну везу са светом који нас окружује и пресликавање просоцијалности на друштвене односе.

Заступљеност емоција у настави и развој емоционалних компетенција

ученика зависи од емоционалних компетенција наставника. Подједнаким уважавањем садржаја наставе и личности ученика, могуће је подстицати просоцијалност. Превентивни програми могу подстаћи социо-емоционалну писменост, која за циљ има превенцију насилног и делинквентног понашања (Marić Jurišin i Kostović, 2016; Тошић Радев и Пешикан, 2017).

Просоцијалност у верској настави

Раздвајањем васпитања и вере губимо право васпитање. Верско васпитање васпитава праве људе (Анђелковић, 2013). Веронаука нам даје одговор на питање ко је и шта је човек, односно какве обрасце понашања треба да следи. Верско образовање омогућава успостављање емоционалне равнотеже између нас и света који нас окружује. Значајно је за развој целовите личности и за постајање ученика човеком (Миловановић и Стакић, 2015; Миловановић и Видаковић, 2015). Потреба да се буде алтруиста и да се развија алтруизам у младим људима према Јеротићу (1997) проистиче из потребе човека да у нешто верује.

Верско образовање и васпитање у нашим школама заступљено је кроз изборне програме. Циљеви и задаци верске наставе су развијање религијског погледа на свет, формирање духовних и животних вредности, израђивање идентитета, развијање

вере у заједништво, подстицање разумевања света у коме живимо, преиспитивање сопственог односа према другима и развијање отворености за различитост¹ (Мидић, 2003). Верска настава не сме се ограничавати само на преношење и усвајање знања, већ мора код ученика побуђивати емоције, емпатију и алтруизам која ће се пренести и на ваншколски контекст. Како би се развијала и неговала, треба да постоји принцип усмеравања и преусмеравања, односно позитивне оријентације, као и принцип социјалне реалности који подразумевају да се у говору и разговорима о вери и религији наставник увек осврће на то шта се очекује од ученика, шта је то морално добро понашање, које су највеће вредности које човек треба да следи (Кубурић и Дачић, 2004).

Кооперативно учење у школи доприноси смањењу социјалне дистанце, сукоба и препрека просоцијалном понашању (Јевтић и Васић, 2014, стр. 82). Употребом интерактивних метода рада наставник своју реч поткрепљује и практичним чином међусобног уважавања међу ученицима. Како истичу Кубурић и Дачић (2004) дијалогом, молитвама, стваралаштвом, проблемским приступом, кооперативним радом у групама ученици се подстичу на просоцијалност. Љубав и добра дела потичу од самог наставника као модела, те је битно да дијалог који ве-

¹ Према Правилницима о наставном плану и програму у основном и средњем образовању и васпитању наведеним у коришћеној литератури.

роучитељ води са ученицима буде пун љубави, истине, доброте, стрпљивости и разумевања.

Наставник верске наставе мора бити довољно компетентан да кроз учење о вери код ученика развија просоцијалност. Евалуација предмета Православни катихизис² из 2013. године показала је да наставници процењују да су најкомпетентнији у области подршке развоју личности ученика, али сматрају да је потребно да се стручно усавршавају у областима дидактике, методике и развојне психологије.

Грађанско васпитање и просоцијалност

Основни циљ грађанског васпитања је формирање компетентних грађана. Компетентан грађанин је грађанин који је спознао себе и своје потенцијале, трудио се да их развије и ставио их у функцију доприноса друштву, који живи као индивидуа али у заједништву са другима. „Друштвеност је наша природност и отуд поштовање другог представља једну веома захтевну вредност” (Османлић, 2017, стр. 109). Без заједништва које се заснива на кооперацији, интеракцији, разумевању, помагању, како у настави тако и ван ње, нема просоцијалности.

² Евалуација предмета извршена је 2013. године од стране Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Наставни план и програм грађанског васпитања је структурисан тако да се у сваком разреду може подстицати просоцијалност. Помагање другима, разумевање потреба и права других и нас самих, помоћ да се права остваре и признају, идентификација проблема и њихово решавање, заступљено је кроз педагошку комуникацију, групни рад, сарадњу, упознавање индивидуалних карактеристика, кроз активизацију ученика у самим друштвеним збивањима, волонтеризам, практично деловање у школском и ваншколском контексту. Реализација самих садржаја захтева адекватна наставна средства која треба да буду прилагођена збивањима у друштву³.

С обзиром да је комбиновани, радионичарски облик рада доминантан у настави грађанског васпитања, неоспоран је допринос оваквог начина рада развоју просоцијалности код ученика. Демократски начин руковођења разредом, активност и сарадња, уважавање, размена мишљења, охрабрење полазна су основа (Јевтић и Васић, 2014). Садржаји просоцијалности се могу реализовати у свим врстама наставе, а разноликост приступа омогућава и њихово боље усвајање од стране ученика.

Наставник треба да омогући: да ученик разуме шта је просоцијално понашање (да усваја знања), да развија своје просоцијалне вештине (раз-

³ Према Правилницима о наставном плану и програму у основном и средњем образовању и васпитању наведеним у коришћеној литератури.

вија способности), да буде свестан својих вештина и способности како би их применио у животу (жеља за практичном применом) (Голоб, Крапф и Вајдингер, 2010). Радом на интерперсоналним односима у учионици кроз активности и садржаје; разумевањем осећања у учионици кроз интерпретацију туђег понашања; учешћем у дискусијама и дебатама, развијају се педагошке, социо-емоционалне компетенције које воде емпатичности и алтруизму (Зукорлић, 2016).

Неопходност редефинисања садржаја грађанског васпитања је потврђена од стране наставника, као и додатно стручно усавршавање у начинима реализације предмета, где је потребно унети више актуелнијих тема, а свакако и тема за подстицање просоцијалности. Значај овог предмета за развој личности ученика и одговоран живот је велики, што потврђују и ученици и наставници⁴.

Метод истраживања

Циљ истраживања. Овим истраживањем желимо утврдити степен емоционалне емпатичности и алтруизма и заступљеност разлика код ученика који су се до сада опредељивали за наставу грађанског васпитања и верску наставу.

⁴ Евалуација предмета извршена је 2013. године од стране Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Хипотезе истраживања. Општа хипотеза је да адолесценти показују задовољавајући степен просоцијалности, односно емоционалне емпатичности и алтруизма. Специфичне хипотезе су:

1. Претпоставља се да не постоје разлике између степена емоционалне емпатичности и алтруизма у односу на опредељеност за изборни програм⁵.

2. Претпоставља се да пол, школски успех и разред могу утицати на емпатичност и алтруистичност ученика који се опредељују за одређени изборни програм.

Метод, технике и инструменти истраживања. У истраживању је коришћена дескриптивна метода, а од техника истраживања скалирање. Инструменте истраживања чине две скале. Скала емоционалне емпатичности – Е упитник је петостепена скала која мери емоционално реаговање на емоционално стање других особа, и састоји се од 19 тврдњи. Највећи могући резултат је 76 бодова, а већи резултат указује на већу емпатичност (Raboteg Šarić, 2002a, стр. 44–49). Теоријска аритметичка средина износи 38. Скала алтруизма – А упитник је петостепена скала намењена адолесцентској популацији која се састоји од 17 тврдњи. Највећи могући резултат је 68 бодова, а већи резултат указује на већу алтруистичност (Raboteg Šarić, 2002b, стр. 87–94). Теоријска арит-

⁵ Под изборним програмима у даљем тексту подразумевамо наставу грађанског васпитања и верску наставу.

метичка средина износи 34. Кронбах Алфа тест, на нашим резултатима, на скали емоционалне емпатичности – Е упитник показао је поузданост 0,924, а на скали алтруизма – А упитник показао је поузданост 0,906.

Узорак, варијабле и организација истраживања. Узорком је обухваћено 290 средњошколаца са територије Нишавског округа. Узорак је намерни јер смо се опредељивали за испитанике који су до сада у току свог школовања углавном похађали верску наставу, или наставу грађанског васпитања, као и оба изборна програма подједнако. Определили смо се за средњошколски узраст испитаника, јер су донели утицаја наставе грађанског васпитања и веронауке већи. Подзорке чине: адолесценти који су се до сада у свом школовању опредељивали за наставу грађанског васпитања,

за верску наставу, или за оба изборна програма; адолесценти мушког и женског пола; адолесценти одличног, врло доброг, доброг и довољног успеха, и адолесценти I, II, III и IV разреда средње школе (Табела 1). Независне варијабле истраживања јесу опредељеност за верску наставу или наставу грађанског васпитања, пол, школски успех и разред. Зависне варијабле истраживања су степен емоционалне емпатичности и алтруизма, односно просоцијалност адолесцената. Истраживање је спроведено 2018. године. Испитаници су анонимно попуњавали скале процене без ограничења времена. Истраживање је реализовано уз подршку наставника верске наставе и грађанског васпитања. Након попуњавања скала, дискутовало се о самим одговорима ученика и значају просоцијалности.

Табела 1

Структура узорка према опредељеношћу ученика за изборни програм, полу, школском успеху и разреду

<i>Опредељеност</i>	<i>f/%</i>	<i>Пол</i>	<i>f/%</i>	<i>Школски успех</i>	<i>f/%</i>	<i>Разред</i>	<i>f/%</i>
Верска настава	127 43,79%	М	105 36,21%	Одличан	127 43,79%	I	93 32,07%
Грађанско васпитање	122 42,07%	Ж	185 63,79%	Врло добар	122 42,07%	II	74 25,52%
И једно и друго	41 14,14%			Добар	40 13,79%	III	84 28,97%
				Довољан	1 0,34%	IV	39 13,45%
Укупно			290 100%				

Статистичка обрада података.
У обради података истраживања користили смо квантитативну и квалитативну методу. Подаци су обрађени у програму SPSS 17.0. Користио се Кронбах Алфа коефицијент за проверу поузданости скала, једнофакторска и двофакторска униваријантна ANOVA ради тестирања разлика аритметичких средина подузорака.

Резултати истраживања

Када је у питању повезаност између одређености за изборни програм и емоционалне емпатије и алтруизма, на основу резултата ANOVA показало се да су разлике у резултатима заступљене у испољавању алтруистичности и да су позитивнији резултати код ученика који су похађали верску наставу (Табела 2).

Табела 2

Разлика између одређености за изборни програм и емоционалне емпатије и алтруизма

<i>Просоцијалност</i>	<i>Подузорци</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Емоционална емпатија**	Верска настава	52,370	15,674	0,529	0,590
	Грађанско васпитање	50,598	16,156		
	И једно и друго	50,049	16,256		
Алтруизам***	Верска настава	47,008	12,500	4,915*	0,008
	Грађанско васпитање	42,771	13,915		
	И једно и друго	40,342	16,703		

Легенда: * Статистичка значајност на нивоу 0,01

**Теоријска M = 38; ***Теоријска M = 34

Желели смо да испитамо да ли пол у комбинацији са одређеношћу за изборни програм утиче на разлике у резултатима. Показало се да ученици

без обзира на пол, у оквиру одређености за одређени изборни програм, не показују разлике у резултатима (Табела 3).

Табела 3

Утицај пола на постепивање емпатичности и алтруизма у зависности од опредељености за изборни програм

Пол	Опредељеност	Емоционална емпатија*		Алтруизам**		N=290
		M	SD	M	SD	f
М	Верска настава	43,691	16,922	44,452	12,438	42
	Грађанско васпитање	42,646	19,117	37,500	16,060	48
	И једно и друго	46,467	15,941	38,733	16,193	15
Укупно		43,610	17,717	40,457	14,958	105
Ж	Верска настава	56,659	13,133	48,271	12,409	85
	Грађанско васпитање	55,757	11,347	46,189	11,171	74
	И једно и друго	52,115	16,381	41,269	17,236	26
Укупно		55,660	12,982	46,454	12,866	185

Легенда: $F = 1,004$; $p = 0,368$; $p > 0,05^*$

$F = 1,251$; $p = 0,288$; $p > 0,05^{**}$

Школски успех може бити фактор који доводи до разлика у постепивању просоцијалности у изборним програмима. Резултати нашег истраживања показали су одсуство разлика у утицају школског успеха у оквиру изборног програма на емоционалну емпатију и алтруизам (Табела 4).

Табела 4

Утицај школског успеха на постепивање емпатије и алтруизма у зависности од опредељености за изборни програм

Школски успех	Опредељеност	Емоционална емпатија*		Алтруизам**		N=290 f
		M	SD	M	SD	
	Верска настава	55,623	15,253	50	11,251	53
Одличан	Грађанско васпитање	51,436	15,561	43,182	15,374	55
	И једно и друго	50,053	16,250	38,790	19,335	19
Укупно		52,976	15,582	45,370	14,986	127
	Верска настава	52,056	14,695	44,815	13,306	54
Врло добар	Грађанско васпитање	49,038	17,702	42,453	13,143	53
	И једно и друго	54,267	12,736	46,333	10,033	15
Укупно		51,016	15,860	43,975	12,863	122
	Верска настава	44,600	17,227	45	12,367	20
Добар	Грађанско васпитање	52,539	12,467	42,231	11,770	13
	И једно и друго	41	21,237	31,714	17,867	7
Укупно		46,550	16,770	41,775	13,778	40
Довољан	Грађанско васпитање	62	/	44	/	1

Легенда: F = 1,493; p = 0,204; p > 0,05*

F = 1,938; p = 0,104; p > 0,05**

Узели смо у обзир разред ученика као варијаблу која може утицати на развој просоцијалности у настави, тако што ће ученици виших разреда показати боље резултате, јер су дужи

временски период похађали верску наставу или наставу грађанског васпитања. Резултати су показали одсуство разлика између ученика (Табела 5).

Табела 5

Утицај разреда на постепивање емпатичности и алтруизма у зависности од одређености за изборни програм

Разред	Одређеност	Емоционална емпатија*		Алтруизам**		N=290 f
		M	SD	M	SD	
I	Верска настава	56,139	14,413	47,444	12,967	36
	Грађанско васпитање	49,468	20,869	40,979	16,073	47
	И једно и друго	47,400	18,975	37,200	23,916	10
Укупно		51,828	18,554	43,075	16,203	93
II	Верска настава	50,658	21,424	46,657	15,635	38
	Грађанско васпитање	50,652	11,711	44,652	11,999	23
	И једно и друго	55	13,681	45	11,015	13
Укупно		51,419	17,536	45,743	13,716	74
III	Верска настава	50,978	10,239	46,467	8,874	45
	Грађанско васпитање	52,400	14,387	41,560	14,751	25
	И једно и друго	47,714	17,135	39,500	17,069	14
Укупно		50,857	12,799	43,845	12,601	84
IV	Верска настава	51,375	13,999	49,750	13,134	8
	Грађанско васпитање	50,852	11,468	45,407	10,191	27
	И једно и друго	48,750	16,276	36	10,033	4
Укупно		50,744	12,674	45,333	11,139	39

Легенда: F = 0,818; p = 0,557; p > 0,05*

F = 0,511; p = 0,800; p > 0,05**

Анализа и дискусија резултата

На основу поређења вредности t теста можемо констатовати да нема разлике у испољавању емоционалне емпатије између испитаника у односу на опредељеност за изборни програм. Овим закључујемо да настава грађанског васпитања подједнако као и верска настава могу подстицати развој емпатичности. Константним утицајем на развој емоционалне интелигенције код адолесцената, односно на спознају, разумевање, олакшавање и регулисање емоција, утиче се на просоцијално понашање (емпатичност и неагресивност) (Castillo, Salguero, Fernández Berrocal & Balluerka, 2013). Препознавање емоција других, односно когнитивна емпатичност, и саосећање са другима, односно афективна емпатичност, повезани су са ненасилним понашањем, док је афективна емпатичност повезана са виктимизацијом (Van Noorden, Haselager, Cillessen & Bukowski, 2015). Неопходно је радити на развоју емоционалне интелигенције, јер саосећати с другима не значи и прихватати све што други желе, и што можда није морално добро и пожељно.

Важно је разграничити да ли се емоције других само препознају или се осећају, као и избећи екстремни фундаментализам религиозних према онима који то нису. Функција религије огледа се и у регулацији емо-

ција, које утичу на наше понашање, али и на стварању емоција које ће водити у просоцијално понашање (Plić i Stajić, 2013). Особе које су присталице мира показују веће просоцијално понашање што је показала студија на узрасту од 16 до 21 године живота. Религиозни разговори утичу на развој апстрактног мишљења, које утиче на начин опхођења према људима, односно на просоцијалност (Batara, Franco, Quiachon & Sembrero, 2016). Ученици су се изјаснили: „Верска настава нас учи да будемо добри и одговорни у односу према Богу, себи и ближњима” (Качарић, 2016, стр. 170), у чему се огледа највећи допринос верске наставе.

Наше истраживање је показало да постоје разлике између степена алтруистичног понашања и опредељености за изборне програме. Разлика се односи на подзорке верска настава и грађанско васпитање, где је Post Нос тест показао статистички значајну разлику на нивоу 0,05, као и верска настава и похађање оба програма у току школовања, јер је Post Нос тест показао статистички значајну разлику на нивоу 0,05. Између подзорака грађанско вапитање и опредељеност за оба програма не постоји статистички значајна разлика (Табела 2). Када су у питању разлике између подзорка оба програма, и верске наставе или грађанског васпитања, резултате ћемо сматрати недовољно поузданим с обзиром да подзорци нису изједначни,

док су подузорци верска настава и грађанско васпитање изједначени.

На основу резултата можемо закључити да су емпатичност и алтруизам заступљени код свих ученика без обзира за који се изборни програм опредељују, или су се у току школовања опредељивали за оба изборна програма. Нашу прву хипотезу смо потврдили делимично јер се показало да постоје разлике у алтруистичности ученика с обзиром на изборни програм, и те разлике су у корист верске наставе. Ученици које се опредељују за веронауку/православни катихизис, показују виши степен алтруизма (Табела 2). Ову чињеницу можемо објаснити основном функцијом религије у животима људи.

С обзиром да су резултати показали да опредељеност за изборни програм не утиче значајно на разлике у емоционалној емпатичности, покушали смо да утврдимо заступљеност разлика под утицајем пола. Показало се да пол, у оквиру опредељености за одређени изборни програм, не утиче на емпатичност (Табела 3).

Показало се да не постоји статистички значајна разлика у оквиру пола и опредељености за изборни програм, односно припадници одређеног пола са опредељеношћу за одређени програм, не остварују боље резултате, односно већу алтруистичност (Табела 3). Пол испитаника не можемо сматрати значајним фактором који утиче на развој алтруизма у оквиру одређеног изборног програма.

Највише резултате у емоционалној емпатичности остварују припаднице женског пола које су се определиле за верску наставу, а код припадника мушког пола највиши резултати постигнути су код оних ученика који су се у току школовања опредељивали за оба програма. Можемо сматрати да су религиозне девојчице емпатичније, односно да верска настава највише подстиче развој емпатије код девојчица. Када је у питању алтруизам, најбоље резултате остварују такође припаднице женског пола које се такође опредељују за верску наставу. Припадници мушког пола опредељени за верску наставу показују најбоље резултате у алтруистичности. Закључујемо да религиозност подстиче алтруизам, и да су алтруистичне особе истовремено и религиозне (Табела 3).

У неким случајевима се показало да ученици са бољим школским успехом показују просоцијално понашање, што се може објаснити њиховом жељом да своја знања и умећа пренесу и другима (Јевтић, 2017). Утицај просоцијалности на школски успех и обратно је директан и индиректан, и претпоставља се да ће социјално компетентнија индивидуа која уме да контролише своје понашање и постизати бољи школски успех, али и обрнуто. Наставници преферирају ученике који су социјално компетентнији и тиме им посвећују више пажње што резултира бољим успехом. Просоцијалност директно може утицати на школски успех када ученици заједно раде, по-

мажу једни другима, односно бољи ученици помажу слабијима (Спасеновић, 2004). У нашем случају се показало да не постоји статистички значајна разлика у утицају школског успеха у комбинацији са опредељеношћу за изборни програм, на емоционалну емпатичност и алтруистичност, односно просоцијалност (Табела 4). Потребно је трагати за неким другим факторима који ће указати на постојање разлика у развијању емпатичности у настави изборних програма. Показало се да су најемпатичнији ученици са одличним школским успехом, и то ученици који се опредељују за верску наставу. Ученици врло доброг школског успеха, који су се опредељивали за оба изборна програма у току свог школовања, показују највећу емпатичност, али ћемо овај податак сматрати непоузданим због малог броја испитаника. Ученици доброг школског успеха који се опредељују за наставу грађанског васпитања показују већу емпатичност. Један ученик са довољним успехом који је учествовао у нашем истраживању показао је већу емпатичност од алтруистичности. Ученици са одличним школским успехом показују већу алтруистичност, и то ученици који се опредељују за верску наставу. Ученици који се опредељују за оба изборна програма са врло добрим школским успехом, показују највећу алтруистичност, али ћемо овај податак сматрати непоузданим. Ученици доброг школског успеха који се опредељују за верску наставу су најалтру-

истичнији. Из свега изнетог можемо закључити да школски успех може подстицати развој просоцијалности, и то у настави веронауке, осим код доброг школског успеха који доприноси развоју емпатичности у настави грађанског васпитања (Табела 4).

Резултати су показали да разред и опредељеност за одређени изборни програм не доводе до веће просоцијалности. Ова чињеница указује на то да подједнако могу бити просоцијални и ученици првих разреда и матуранти. Показало се да су најемпатичнији ученици првог разреда, а најалтруистичнији ученици другог разреда. Ови подаци захтевају додатна истраживања која ће разјаснити психолошке претпоставке просоцијалности. Најемпатичнији су ученици првог разреда који се опредељују за верску наставу, а најалтруистичнији су ученици четвртог разреда који се такође опредељују за верску наставу (Табела 5). Не можемо рећи да са узрастом расте или опада просоцијалност. На уједначенијем и већем узорку потребно је тестирати ову хипотезу.

Честа је појава да је алтруизам заступљен више међу пријатељима него странцима, као и то да масовни медији доприносе неповерењу међу људима и агресивном понашању (Требјешанин, 2016). Тиме је задатак школе да код деце подстиче просоцијалност утолико већи и значајнији. Подстицање просоцијалности у пријатељском школском окружењу треба пресли-

кати и на друге људе и ваншколски контекст. Може се закључити да религиозне особе више помажу другима, чија је основа у дубинском уверењу у моралне вредности, док код ученика који похађају грађанско васпитање алтруистичност може зависити од ситуације у којој се налазе, или од особа којима је помоћ потребна.

Утицај религиозности на просоцијално понашање се доказао у многим случајевима, али је потребно испитати и утицај просоцијалности на религиозност (Stamatoulakis, 2013). Религиозност доводи до просоцијалности, али одређене религиозне групе могу подстицати предрасуде и насиље (Hardy & Carlo, 2005). Религиозност ипак није једини фактор који доводи до просоцијалности. Верска настава позитивно утиче на ставове младих о смислу живота, развој мотива постигнућа и афилијативне мотивације (Volarević, Simović Marković, Janković, Војић и Zdravković, 2014). Обавеза вероучитеља је да буду обазриви у начинима пропагирања вере, и с њом и просоцијалности. Увек је потребно истаћи да сви имамо право на вероисповест и на уважавање различитости.

Број религиозних међу младима је у порасту у последњих година, што је с једне стране и резултат демократизације друштва. Истраживања која су спроведена у периоду друштвене непожељности религиозности, указују на негативан однос религиозности и

просоцијалности. Новија истраживања указују на позитивну везу између ове две варијабле (Јоксимовић, 2005). Наше истраживање показало је да веће резултате остварују ученици који се опредељују за верску наставу, чиме се скреће пажња да ипак религиозни млади нису нетолерантни према другима.

Могућности подстицања просоцијалности не треба занемарити. Експеримент подстицања просоцијалности кроз давање инструкција је показао да се просоцијалност подстиче одмах након давања инструкција, свесно или несвесно, али и да се јавља и у неким каснијим догађајима и ситуацијама, што указује на значај подстицања просоцијалности (Scaffidi Abbate, Ruggieria & Voca, 2013). Просоцијално понашање које подразумева помагање другима код појединаца подстиче веру у живот и његов смисао. Особе које се баве волонтерским радом или хуманитарним радом перципирају свој живот смисленијим од особа које нису просоцијално оријентисане (Klein, 2016).

Просоцијалне особе истовремено и религиозне, али и да просоцијалне особе цене демократију и грађанство. У већини случајева се показало да је верска настава та која више доприноси развоју просоцијалности. Задатак истраживача је да открију шта може утицати на развој алтруистичности у настави изборних програма, односно зашто и да ли, и на неком другом

узорку, верска настава више доприноси алтруистичном понашању.

Истраживањем смо се фокусирали на дугорочан утицај наставе грађанског васпитања и веронауке на просоцијалност ученика. Нисмо се фокусирали на конкретне наставнике и њихове начине рада, што је задатак других истраживача. Наше истраживање је постављено на основу самих наставних планова и програма, који подразумевају да се о емпатији и алтруизму говори и да се дела, да се просоцијалност константно подстиче у настави.

Важно је нагласити да на просоцијалност утиче низ фактора, и да не можемо директно доводити у везу просоцијалност, верску наставу и грађанско васпитање. Подстицање просоцијалности у верској настави и настави грађанског васпитања свесно или несвесно утиче на понашање појединаца у школи и ваншколском контексту. Наше истраживање скреће пажњу на значај изборних програма у школи, али и на значај подстицања просоцијалности у настави. Њиме смо дали мали допринос овој проблематици, с импликацијом на студиознија испитивања утицаја веронауке и грађанског васпитања на личност и понашање ученика. Ово истраживање треба да буде полазна основа за даља испитивања повезаности религиозности и социо-емоционалних компетенција ученика, као и демократског понашања и социо-емоционалних компетенција ученика.

Закључна разматрања

Подстицање просоцијалности у настави наставник остварује педагошком комуникацијом која се заснива на просоцијалним нормама. Наставник је кључ просоцијалности и школског постигнућа ученика. Курикулум који доприноси остварењу овог задатка у настави је хуманистички курикулум (Јевтић, 2017). Он подразумева однос поверења, пријатну социјалну климу, међусобно поштовање, уважавање права и остваривање обавеза. Неопходно је студиозније се позабавити формирањем просоцијалних вештина у школама (Мареš, 2017).

Концепција будућности на којој треба да се заснива наставни процес је просоцијална концепција заснована на „принципу хуманости и демократичности” који се дефинише као човечност и једнакост права (Трнавац и Ђорђевић, 2010), и који се може остварити уз просоцијалност, односно емпатично и алтруистично понашање. Чињеница је да постојање једног предмета као што је Грађанско васпитање, у коме ће се пропагирати демократске вредности није довољна (Аврамовић, 2006), и да се тако не може развити дугорочна просоцијалност. Верска настава и грађанско васпитање су погодни, али нису довољни да би се подстицала просоцијалност, и потребно је и друге предмете пројети просоцијалношћу, или понудити још изборних програма деци. Такође

је потребно студиозније се позабавити адекватношћу метода подстицања просоцијалности у зависности од узраста ученика (Ђуришић Бојановић, 2009). Коришћењем социодраме и психодраме у настави, демократским руковођењем, кооперативним радом, мањим бројем ученика у одељењу, часовима одељењског старешине са темама о просоцијалности, развијањем просоцијалних компетенција самих наставника, може се подстаћи емпатија и алтруизам (Ivanović, 2010).

Литература

- Анђелковић, П. (2013). Савремено образовање и религијска настава у Србији. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43(2), 277–299.
- Аврамовић, З. (2006). Образовање за грађанско друштво или демократију. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 38(2), 445–455. DOI: 10.2298/ZIPI0602445A
- Batara, G. B., Franco, P., Quiachon, M. A. & Sembrero, D. R. (2016). Effects of Religious Priming Concepts on Prosocial Behavior Towards Ingroup and Outgroup. *Europe's Journal of Psychology*, 12(4), 635–644. DOI: 10.5964/ejop.v12i4.1170
- Castillo, R., Salguero, J. M., Fernández Berrocal, P. & Balluerka, N. (2013). Effects of an Emotional Intelligence Intervention on Aggression and Empathy Among Adolescents. *Journal of Adolescence*, 36, 883–892. DOI: 10.1016/j.adolescence.2013.07.001
- Ђуришић Бојановић, М. (2009). *Психолошка перспектива демократских односа*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Голоб, Р., Крапф, П. И Вајдингер, В. (2010). *Образовање за демократију. Пропратни материјали за наставнике о демократском грађанству и образовању за људска права. Савет Европе*. Retrived januar 4, 2018 from the World Wide Web <http://www.living-democracy.com/pdf/sr/V1/V01.pdf>
- Грађанско васпитање као обавезни изборни предмет у основној и средњој школи. Евалуација програма и компетенција наставника*. (2013). Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања. Retrived oktobar 30, 2017 from the World Wide Web http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EVALUACIJA_IZBORNOG_PREDMETA_GRADJANSKO_VASPITANJE.pdf
- Hardy, S. & Carlo, G. (2005). Religiosity and Prosocial Behaviours in Adolescence: The Mediating Role of Prosocial Values. *Journal of Moral Education*, 34(2), 231–249. DOI: 10.1080/03057240500127210
- Ilić, V. и Stajić, M. (2013). Religija i emocije: mogući pravci izučavanja. U: Sinani, D. (ur.), *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu* (str. 197–214). Београд:

- Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Ivanović, O. (2010). Mogućnosti podsticanja prosocijalnog ponašanja dece osnovnoškolskog uzrasta pomoću programa vaspitnog rada. *Religija i tolerancija*, 8(14), 291–304.
- Јеротић, В. (1997). Хришћанство, култура и алтруизам. У: Крњајић, С. (ур.), *Васпитање и алтруизам* (стр. 64–70). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јевтић, Б. (2012). *Педагогија моралности*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јевтић, Б. и Васић, А. (2014). Наставник – фасцилатор просоцијалности. *Синтеза*, 6, 75-86. DOI: 10.5937/Sinteze1406075J
- Јевтић, В. (2015). *Retro(per)spektiva (a)socijalizacije*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јевтић, В. (2017). The Attitude of Teachers Towards Prosocial Behaviour and Academic Achievement in Serbia. *Problems of Education in the 21st Century*, 75(1), 34–53. Retrived decembar 24, 2017 from the World Wide Web <http://www.scientiasocialis.lt/pec/node/1043>
- Јоксимовић, С. (2005). Индивидуалне карактеристике и религиозност адолесцената. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 37(2), 115–131.
- Качарић, Н. (2016). *Допринос верске наставе моралном формирању ученика: емпиријска валидација*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије.
- Klein, N. (2016). Prosocial Behavior Increases Perceptions of Meaning in Life. *The Journal of Positive Psychology, Dedicated to Furthering Research and Promoting Good Practice*, 12(4), 354–361. DOI: 10.1080/17439760.2016.1209541
- Крњајић, С. (2002). Podsticanje prosocijalnog ponašanja učenika. У: Јевтић, В. и Кнежевић-Флорић, О. (ур.), (2011). *Izazovi socijalnopedagoške delatnosti - sa hrestomatijom* (115–134). Ниш: Филозофски факултет.
- Кубурић, З. и Дачић, С. (2004). *Методика верске наставе*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије; Београд: Чигоја штампа.
- Mareš, J. (2017). Prosocial Behavior Education in Children. *Acta Educationis Generalis*, 7(2), 7–16. DOI: 10.1515/atd-2017-0009
- Marić Jurišin, S. i Kostović, S. (2016). “Vaspitljivost emocija”: prema “emocionalno pismenoj školi”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 41(2), 185–201. DOI: 10.19090/gff.2016.2.185-201
- Мидић, И. (2003). *Православни катихизис: приручник за наставнике основних и средњих школа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Миловановић, Б. и Стакић, М. (2015). Верска настава у Србији од 2001. до 2015. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић*, 9, 83–92. DOI: 10.5937/zgufpl1509083M
- Миловановић, Б. и Видаковић, В.Х.М. (2015). Неопходност верског образовања за развој целосне личности. *Иновације у настави*, 28(2), 89–96. DOI: 10.5937/inovacije1502089M
- Османлић, И. (2017). Образовање за вредности грађанског друштва. *Иновације у настави*, 30(1), 108–119. DOI: 10.5937/inovacije1701108O
- Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања (2016). *Сл. Гласник РС*, Бр. 11/2016.
- Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања (2016). *Сл. Гласник РС*, Бр. 11/2016.
- Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања (2016). *Сл. Гласник РС*, Бр. 11/2016.
- Правилник о наставном плану и програму за гимназију (2016). *Сл. Гласник РС*, Бр. 13/2016.
- Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања (2017). *Сл. Гласник РС*, Бр. 6/2017.
- Правилник о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања (2017). *Сл. Гласник РС*, Бр. 7/2017.
- Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања (2017). *Сл. Гласник РС*, Бр. 7/2017.
- Правилник о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања (2017). *Сл. Гласник РС*, Бр. 9/2017.
- Православни катихизис као обавезни изборни предмет у основној и средњој школи. Евалуација програма и компетенција наставника.* (2013). Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања. Retrived decembar 25, 2017 from the World Wide Web http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EVALUACIJA_IZBORNOG_PREDMETA_PRAVOSLAVNI_KATIHIZIS.pdf
- Raboteg Šarić, Z. (2002a). Е – upitnik: skala emocionalne empatije i skala mašte, U: Lacković-Grgin, K., Proković, A., Ćubela, V. i Penezić, Z. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 1* (str. 44–49). Zadar: Filozofski fakultet.
- Raboteg Šarić, Z. (2002b). Skala altruizma, U: Lacković-Grgin, K., Proković, A., Ćubela, V. i Penezić, Z. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i*

- upitnika, Svezak I* (str. 87–94). Zadar: Filozofski fakultet.
- Rozenberg, M. (2002). *Jezik saosećanja: nenasilna komunikacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Scaffidi Abbate, C., Ruggieri, S. & Boca, S. (2013). Automatic Influences of Priming on Prosocial Behavior. *Europe's Journal of Psychology*, 9(3), 479–492. DOI: 10.5964/ejop.v9i3.603
- Спасеновић, В. (2004). Просоцијално понашање и школско постигнуће ученика. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 36, 131–150.
- Stamatoulakis, K. (2013). Religiosity and Prosociality. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 82, 830–834. DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.06.357
- Ševkušić, Z. (2004). Nastavnik i socijalno ponašanje učenika. U: Jevtić, B. i Knežević Florić, O. (ur.), (2011). *Izazovi socijalnopedagoške delatnosti – sa hrestomatijom* (165–180). Niš: Filozofski fakultet.
- Тошић Радев, М. и Пешикан, А. (2017). Емоције у школи – сметња или подршка учењу. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 49(2), 261–278. DOI: 10.2298/ZIP11702261T
- Требјешанин, Ж. (2016). Агресивност, пријатељство и љубав са становишта етиологије. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 7, 109–121. DOI: 10.5937/gufv1607109T
- Трнавац, Н. и Ђорђевић, Ј. (2010). *Педагогија: уџбеник за наставнике, 12. издање*. Београд: Научна КМД.
- Van Noorden, T. H. J., Haselager, G. J. T., Cillessen, A. H. N., Bukowski, W. M. (2015). Empathy and Involvement in Bullying in Children and Adolescents: A Systematic Review. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(3), 637–57. DOI 10.1007/s10964-014-0135-6
- Volarević, A., Simović Marković, B., Janković, N., Bojić, S. i Zdravković, N. (2014). Orthodox Catechism Affects Gender Differences in Adolescents' Needs for Affiliation and Achievement and Alters their Sense of Purpose in Life. *Serbian Journal of Experimental and Clinical Research*, 15(1), 33–38. DOI: 10.2478/SJECR-2014-0005
- Зукорлић, М. (2016). Педагошка комуникација у функцији развоја социјалне компетенције ученика. *Иновације у настави*, 29(1), 92–104. DOI: 10.5937/inovacije1601092Z

Bisera Jevtić, Aleksandra Jovanović

DEVELOPING PROSOCIALITY IN TEACHINGS OF RELIGIOUS EDUCATION AND CIVIC EDUCATION

Abstract

Understanding other people's needs, accepting those different from ourselves, helping others in need, are some of forms of prosociality. Religious education and civic education contribute to encouragement of prosociality. With preaching about benevolence and through practical prosocial activity in civic education, students acquire prosocial patterns of behaviour. In our research, prosociality was observed through emotional empathy and altruism. The objective of the research is to determine the extent of students' prosociality as well as the existence of differences. The sample of the research comprises 290 adolescents, classified into three categories: opting for religious education, opting for civic education and opting for both elective subjects. We examined whether religious education and civic education contribute to development of prosociality. Data were collected with E questionnaire-scale of emotional empathy and A questionnaire-scale of altruism. The results indicated satisfactory prosociality in all subsamples. Differences refer to the extent of altruism. Students who elect

religious education are at a higher level of altruistic behaviour. A statistically significant difference was not established in expressing empathy. The significance of the research is reflected in teachers' obligation to develop and nurture prosocial forms of behaviour in students.

Key words: *empathy, altruism, prosociality, religious education, civic education.*

Бисера Јевтић и Александра Јовановић

РАЗВИТИЕ ПРОСОЦИТИВНОСТИ В ПРЕПОДОВАНИИ РЕЛИГИОЗНОГО И ГРАЖДАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Понимание потребностей других людей, принятие разнообразия, помощь нуждающимся помощи это одна из форм просоциативности. Религиозное учение и гражданское воспитание способствуют ободрению просоциативности. С повествованием о человечестве в религиозном учении, через практическую просоциальную деятельность в преподавании гражданского воспитания, учащиеся принима-

ют просоциальные модели поведения. В наших исследованиях просоциативность наблюдается через эмоциональное сочувствие и альтруизм. Цель исследования – определить степень просоциальности учеников, а также наличие различий. Образец исследования состоит из 290 подростков, делящихся на три категории: приверженность религиозному образованию, приверженность гражданскому образованию и приверженности обеим выборным программам. Мы исследовали способствует ли религиозное образование и гражданское образование развитию просоциальности. Данные были собраны по Э-шкале эмоциональной эмпатии и А-шкале альтруи-

зма. Результаты оказались удовлетворительным по просоциальности во всех подвыборках. Различия касаются степени альтруизма. Ученики, которые выбирают религиозное обучение, находятся на более высоком уровне альтруистического поведения. В выражении эмпатии, не было статистически значимой разницы. Важность исследования отражается в обязательстве учителей развивать и воспитывать просоциальные формы поведения среди учащихся.

Ключевые слова: эмпатия, альтруизм, просоциальность, религиозное обучение, гражданское воспитание.

